

مطالعه تطبیقی معماری مساجد معاصر با الگوهای معماری ایرانی

نمونه موردی مساجد معاصر شهر قزوین

آیه کریمی^۱

۱. پژوهشگر دوره دکتری معماری، دانشگاه آزاد اسلامی همدان، همدان، ایران.

چکیده:

مسجد به لحاظ جایگاه و اهمیتی که در نزد مردم مسلمان داشته، همواره جایگاه تجلی کامل‌ترین تجربه هنرمندان اعصار تاریخ اسلام بوده است. معماران سنتی با ایجاد فضایی برای عبادت، خلوت دل و تجمع، مکانی مناسب برای ارتباط بین عابد و معبود را فراهم ساخته‌اند. در سالیان اخیر با نگاه به اغلب آثار معماری، تفاوت این طرح‌ها در پاسخگویی به نیازهای نیایشی و امروزی آشکار می‌گردد و شاهد ساخت مساجدی هستیم که بعضاً معماران آن‌ها را بدون شناخت کاملی از فرهنگ ایران و به تقلید از سبک‌های معماری غربی، ضوابط آن‌ها را با معماری ایران درهم‌آمیخته و به خیال خود بنای جدید و مدرن ایجاد کرده‌اند؛ بنابراین این خطر وجود دارد که بین این آثار و هویت قومی و ملی و حکمت اسلامی و همچنین آثار ارزشمند مساجد تاریخی، تفاوت‌های زیادی وجود داشته باشد. لذا هدف از مطالعه حاضر بررسی الگوهای طراحی مساجد بر اساس اصول معماری ایرانی و اسلامی و مطالعه این الگوها در مساجد معاصر شاخص شهر قزوین جهت بررسی میزان انطباق الگوهای طراحی آن‌ها با این الگوها می‌باشد. روش تحقیق مورد استفاده در این مطالعه، روش توصیفی-تحلیلی بوده و بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی شکل گرفته است. جامعه‌ی نمونه تحقیق، چهار مسجد معاصر شاخص شهر قزوین شامل مسجد فاطمه الزهرا (ع)، مسجد جوادالائمه (ع)، مسجد امام حسن عسکری (ع) و مسجد امام رضا (ع) دانشگاه آزاد قزوین می‌باشند که از طریق نمونه‌گیری تصادفی نظام‌دار انتخاب شده‌اند. طبق نتایج تحقیق، الگوهای طراحی مساجد معاصر بر اساس اصول معماری مساجد ایرانی-اسلامی را می‌توان درس الگوی کالبدی، معنایی و فرهنگی-اجتماعی تقسیم‌بندی کرد. بررسی نمونه‌های موردی نیز نشان داد که اکثر مساجد شاخص معاصر شهر قزوین دارای رویکردی سنت‌گرا و نوگرا در طراحی خود بوده و همچنین به الگوهای کالبدی بیش از الگوهای معنوی و فرهنگی در طراحی آن‌ها توجه شده است.

کلمات کلیدی: مساجد معاصر، کالبد، معنا، فرهنگ.

مروری بر شهرهای تاریخی ایران نشان‌دهنده آن است که بناهای مذهبی یکی از اساسی‌ترین عناصر بافت، ساخت و شکل شهرهای ایرانی در دوران اسلامی بوده‌اند. توأم حضور بناهای مذهبی در شکل شهر، از ظهور اولین شهرهای شناخته‌شده تا امروز، موجب می‌شود یک شهر اسلامی را نتوان بدون حضور مسجد و دیگر بناهای مذهبی تجسم کرد (مهدوی نژاد و دیگران، ۱۳۹۳: ۴). مسجد از جمله کاربری‌هایی در شهر اسلامی است که در طول گذر زمان همواره از نظر طراحی و ساخت مورد توجه بوده و در هر دوره‌ای با توجه به روح زمان غالب به آن دوره دچار تغییراتی از نظر طراحی و ساخت شده است.

روند ساخت و توسعه مساجد در طول تاریخ همواره یا نوعی تغییر و تداوم هم‌زمان همراه بوده است. این جریان معماری تا انتهای دوران صفوی با موفقیت ادامه پیدا کرد؛ اما به تدریج سنت تداوم خود را از دست داد و در نتیجه تغییرات نیز در معماری مساجد متوقف گشت و در بسیاری از مساجد جدید، فرم‌های تقدس یافته و تکرار شده‌اند. از طرفی پیشرفت سریع علم و دانش در دنیای معاصر، تغییرات را در جامعه و تبع آن در معماری غیرقابل اجتناب نموده و لذا تغییرات کالبدی در برخی از مساجد معاصر با گسستی از گذشته همراه شده است. در سالیان اخیر با نگاه به اغلب آثار معماری، تفاوت این طرح‌ها در پاسخگویی به نیازهای نیایشی و امروزی آشکار می‌گردد و شاهد ساخت مساجدی هستیم که بعضاً معماران آن‌ها را بدون شناخت کاملی از فرهنگ ایران و به تقلید از سبک‌های معماری غربی، ضوابط آن‌ها را با معماری ایران درهم آمیخته و به خیال خود بنای جدید و مدرن ایجاد کرده‌اند؛ بنابراین این خطر وجود دارد که بین این آثار و هویت قومی و ملی و حکمت اسلامی و همچنین آثار ارزشمند مساجد تاریخی، تفاوت‌های زیادی وجود داشته باشد.

لذا هدف از مطالعه حاضر، شناخت الگوهای مناسب جهت طراحی مساجد در دوره معاصر با توجه به حکمت اسلامی و نمونه ارزشمند مساجد تاریخی کشور و همچنین ارزیابی این الگوها در مساجد شاخص معاصر قزوین تعیین شد. در واقع مطالعه حاضر به دنبال پاسخ به این سؤال اصلی است که چه الگوهای و معیارهایی با توجه به پیش زمینه‌های دینی و معماری و برای طراحی مساجد در دوره معاصر وجود دارد. برای پاسخ به این سؤال ابتدا با استفاده از پیشینه و ادبیات تحقیق مربوط به موضوع و استنتاج از آن‌ها، الگوهای طراحی مناسب جهت طراحی مساجد معاصر معرفی می‌گردد و سپس این الگوها در چهار نمونه از مساجد شهر قزوین شامل مسجد فاطمه الزهرا (ع)، مسجد جوادالائمه (ع)، مسجد امام حسن عسکری (ع)، و مسجد امام رضا (ع) دانشگاه آزاد قزوین مورد ارزیابی قرار می‌گیرند.

۱.۱. روش

پژوهش از نوع توصیفی-تحلیلی می‌باشد که با استفاده از روش تطبیقی به شناخت رویکردهای طراحی معماری مساجد نمونه‌های موردی و خصوصیات مشترک بین آن‌ها می‌پردازد و با توصیف مساجد دوره معاصر، به تحلیل در معماری آن‌ها خواهیم پرداخت. جامعه آماری در این پروژه کلیه مساجد معاصر شهر قزوین می‌باشد و نمونه‌های موردی تعداد ۴ بنا از مساجد شاخص معاصر شهر قزوین شامل مسجد فاطمه الزهرا (ع)، مسجد جوادالائمه (ع)، مسجد امام حسن عسکری (ع) و مسجد امام رضا (ع) دانشگاه آزاد قزوین می‌باشند که از طریق نمونه‌گیری تصادفی نظام‌دار انتخاب شده‌اند. روش گردآوری اطلاعات، مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی می‌باشد، ابزار استفاده‌شده مشاهده، کروکی، عکاسی، نقشه‌خوانی، جدول، بانک‌های اطلاعاتی و اینترنت می‌باشد. همچنین روش تجزیه و تحلیل اطلاعات، به روش استدلال استنتاجی (روش از جز به کل) که از طریق تفسیر و توصیف یافته‌ها و مقایسه آن‌ها با جدول مبانی نظری صورت می‌گیرد. فرآیند استنتاج از سه مرحله تشکیل شده است: انتخاب مساجد و شاخصه‌ها؛ طبقه‌بندی داده‌های کمی و تحلیل؛ و نتیجه‌گیری. بر اساس مبانی تحقیق، روش تحقیق نمونه‌های موردی با استفاده از راهکارهای ترکیبی برای انجام تحقیق انتخاب شده است سپس بنا بر نتایج به دست آمده، الگوهای طراحی آن‌ها شناسایی و تبیین شده است. بر اساس بررسی انجام‌شده بخشی از مساجد معاصر که گونه شناسی بر روی آن‌ها انجام شد؛ مساجدی هستند که در جامعه اسلامی شاخص و یا مساجدی که از نظر کالبدی معنای مسجد را در کالبدی جدید معرفی کرده‌اند.

۱.۲. پیشینه

تابه حال در این موضوع (تحلیل رویکردهای طراحی مسجد) تحقیقات زیادی انجام شده است که هر کدام به نوبه خود گامی را در جهت طراحی هر چه بهتر مسجد برداشته اند که در قسمت ذیل به برخی از آنان اشاره می‌کنیم:

تحقیقات صورت گرفته در زمینه بررسی وضعیت معماری مساجد معاصر بسیار محدود است. فقدان منابع و پژوهش‌های مدون در این حوزه، بر پیچیدگی‌ها و ابهام‌های موجود می‌افزاید (کامل نیا، ۱۳۹۰). از معدود پژوهش‌های صورت گرفته در این راستا که در قالب کتاب گردآوری شده می‌توان به کتاب «معماری مساجد معاصر» اثر (اسماعیل سراج‌الدین، ۱۳۷۵) که بینشی نو را در زمینه نظریه‌ها و طراحی مساجد معاصر ارائه می‌دهد. کتاب «معماری مساجد مدرن و معاصر آسیا، اروپا، امریکا، آفریقا و اقیانوسیه» که توسط (پور جعفر و دیگران، ۱۳۹۰) نوشته شده است و موضوع کتاب مصور، بررسی معماری مساجد و طرح و نقشه و سبک‌های معماری است.

و همچنین کتاب «هیچ‌ستان، شب‌ستان» که به کوشش (سامه، ۱۳۹۵) در دانشگاه بین‌المللی قزوین انتشار یافت در مورد مساجد شاخص و معاصر قزوین مفاهیم و نقشه‌هایی را ارائه می‌دهد که بسیار قابل توجه می‌باشد.

«مسجد کالبد مسلط بر مجتمع اسلامی» از پژوهش‌های (نقی زاده، ۱۳۷۴) که با رویکرد معنوی و حکمی و دیدگاه نشانه‌شناسی به بررسی عناصر معماری مسجد و رابطه آن با انسان و شهر می‌پردازد.

«الگوهای طراحی مسجد در معماری معاصر» که (مهدوی نژاد و دیگران، ۱۳۹۳) در آن با رویکرد ساخت نظریه‌گرایی‌ها را در طراحی مساجد معاصر ایران در مقایسه با جهان اسلام پیشنهاد نمود.

«بررسی تطبیقی کاربری عناصر معماری سنتی در مساجد معاصر ایران و ترکیه» پژوهشی است از (حداد و فروتن، ۱۳۹۵) که در نتیجه بررسی رویکردهایی در مسیر نوگرایی مساجد معاصر و در جهت انطباق با معماری سنتی موفق بوده‌اند که اصول و معیارهای معماری سنتی و اسلامی را با ایجاد خلاقیت و بهره‌گیری از مصالح و فناوری روزآمد، در جهت پاسخ به نیازهای معاصر تحلیل نمودند.

«بررسی تطبیقی جهت‌گیری شبستان در مساجد سنتی و معاصر» از (صارمی و دیگران، ۱۳۹۵) که تفسیری است از نمازخانه‌هایی در دوران معاصر که فاقد اصول خلاقیت و مفهوم‌گرایی و وحدت در عین کثرت می‌باشند.

این موارد خلاصه‌ای بود از مطالعات انجام شده در خصوص مساجد معاصر. تحقیق حاضر قصد دارد ضمن استخراج الگوهای طراحی برای مساجد معاصر با توجه به ادبیات تحقیق، به ارزیابی آن‌ها در مساجد شاخص معاصر شهر قزوین بپردازد.

۲. چارچوب نظری تحقیق

۲.۱. مسجد

به معنای محل به خاک افتادن در برابر پروردگار، گرچه به‌طور مکرر در قرآن مورد استفاده قرار گرفته است اما به نظر می‌رسد بر نوعی بنای خاص و جدید اسلامی دلالت دارد. مهم‌ترین حالتی که نمازگزار باید به آن نائل آید "حضور قلب" به هنگام ادای نماز و راز و نیاز با پروردگار است. در ثانی نیاز انسان به‌طور عام، به یادآوری و تذکر است. این تذکر عمدتاً در موارد روحانی و معنوی مدنظر است، بنابراین از طرفی معماری مسجد و شکل و احجام و اجزای آن بایستی به گونه‌ای شکل پذیرفته تا پاسخگوی نیازهای فوق‌الاشاره باشد (نقی زاده، ۱۳۷۶). بر اساس حدیثی مشهور، هر جا که نماز برگزار شود، آنجا مسجد است. در هر جای مطهر می‌توان با خدا ارتباط داشت و نماز را به پا کرد. عبادت، دعا و نماز به پیشگاه خداوند محدودیت مکانی ندارد، اما دین اسلام بر اساس آیات متعدد قرآن، مسجد را مکانی مخصوص برای نماز نامیده است. انجام عمل نماز و تکلیف واجب مسلمانان بر ادای آن، تاریخ دنیای اسلام را به آن سو می‌برد که باید برای انجام یکی از واجب‌ترین اعمال شرعی، مکان مخصوص بنیاد شود. شکل واقعی مسجد در دنیای اسلامی زمانی است که موضوع تجمع انسان‌ها و جماعت نمازگزار برای انجام یک عمل واحد به میان می‌آید (کیانی، ۱۳۷۸: ۴۷۰).

۲.۱.۱. تاریخچه مسجد در ایران

مساجد مهم‌ترین بناهای معماری ایران پس از اسلام هستند. شاخص‌ترین و پیشرفته‌ترین بناهای هر دوره معماری ایران پس از ورود اسلام را می‌توان در مساجد پیدا نمود. پس از فروافتادن ساسانیان، ساخت مساجد در ایران آغاز شد. در سه قرن نخستین حکومت اسلامی در ایران، مساجد به شیوه‌ای بسیار ساده و به پیروی از معماری ساسانی ساخته می‌شد. زادگاه اولین نمونه‌های معماری اسلامی ایران را در خراسان دانسته‌اند، لذا طریق ساخت بناهای این دوران (شامل امویان، عباسیان، طاهریان) به شیوه خراسانی معروف است. در این شیوه که نقشه عمومی بناهای آن از مساجد صدر اسلام اقتباس شده، مساجد به صورت "شبستانی" یا "چهل ستونی" ساخته شده‌اند (ذکرگو، ۱۳۸۰: ۴۶). اولین مسجد در جهان اسلام توسط پیامبر در مدینه با الگویی شبستانی و استفاده از تنه و شاخه‌های نخل، طرح‌ریزی و با کمک صحابه ساخته شد. از آنجاکه هر مکان در هر زمان یا هر دین و آئینی برای نیایشگاه به‌طور اعم برگزیده شده بود، با بروز تغییر در آن فرهنگ، دین و آئین همان جایگاه با پذیرش تغییراتی متناسب با آئین جدید دگرگونی‌هایی را پذیرا شده و به ادامه حیات مادی و معنوی، اعتبار و تقدس خود را حفظ کرده است (کابلی، ۱۳۷۶). پدیدار شدن اسلام دگرگونی‌هایی در ساختمان‌سازی رخ داد:

۱. پس از اسلام، با الگو گرفتن از باورهای اسلامی ساختمان‌ها "مردم وار" تر شدند. گرچه در شیوه پارتی نیز مردم‌واری و پرهیز از بیهودگی نمایان بود ولی پس از اسلام این ارزش‌ها بیشتر نمودار شدند.
۲. در شیوه‌های پیشین بنا بر شرایط، ساختمان‌سازی کیفیت ویژه‌ای یافت. برای نمونه در شیوه پارتی در روزگار اشکانیان، ساختمان‌ها با سبک پاک‌تراش و با ریزه‌کاری بیشتری ساخته می‌شدند، اما در دوره دوم زمان ساسانیان چون به ساختمان‌های بیشتری نیاز داشتند ساختمان را با سنگ لاشه می‌ساختند، بدین گونه کیفیت: ساختمان‌سازی نیز افت می‌کرد (پیرنیا، ۱۳۸۳) این امر به روی نحوه ساخت مساجد در دوره‌های مختلف تأثیر گذاشت. به‌طور مثال "در دوره سلجوقی آجرکاری و در دوره ایلخانی گچ‌بری و در دوره تیموری و صفویه کاشی‌کاری رایج بوده است. نقشه ساختمانی مساجد نیز تفاوت‌های آشکاری در هر دوره دارد. در ایران اسلامی با مساجد شبستانی، یک ایوانی، دو ایوانی، چهار ایوانی و ترکیب گنبد خانه با ایوان اصلی روبرو هستیم" (ابوذری، ۱۳۸۰: ۱۱۷).

۲.۲. اهمیت مسجد

در بناهای مذهبی درون شهرها، مسجد جایگاه ویژه‌ای را به خود اختصاص می‌دهد. مسجد به‌مثابه برجسته‌ترین عنصر معمارانه منبعث از دین اسلام از اولین ازمینه حضور مدنی این دین، با جامعه همراه بوده است. مسجد کانون عبادتی، اجتماعی، فرهنگی فرهنگ دیرپای است که هرگز نمی‌تواند از ساختار اجتماعی و شهری آن جدا شود (بهزاد فر، ۱۳۷۶: ۱۱). مسجد نشانه‌ای بسیار مهم برای فهم گرایش‌های دینی و مذهبی مردم یک شهر به شمار می‌آید (مهدوی نژاد و دیگران، ۱۳۹۳)، بوركهارت نیز ساخت مساجد در بعضی از شهرهای کهن را نمودی از گرایش مردم شهر به اسلام معرفی کرده و می‌گوید: "بعضی از شهرهای کهن هستند که با ایجاد کانون‌های دینی جدید، مراکز اجتماعی در آن‌ها مانند مسجدها و ... یا کلیاتی که خود مستقلاً شهری به شمار می‌آیند و در آن‌ها هم به‌طور طبیعی کانون‌های تازه‌ای ر شد و نمو می‌کنند؛ اسلامی شده‌اند". کارکردهای متنوع اجتماعی مسجد باعث می‌شود عبادت‌های فردی با عبادت‌های جمعی تلفیق شده و کلیات قرار دارند نیازهای فردی در کنار نیازهای جمعی در جامعه اسلامی پاسخ داده شود. از این‌رو، مسجد را می‌توان به‌عنوان محوری‌ترین، کانونی‌ترین و ارزنده‌ترین عنصر کالبد متبلور کننده مدنیت جامعه اسلامی دانست، لذا نمی‌توان شهر اسلامی را از حضور مسجد بی‌نیاز دانست (مهدوی نژاد، مشایخی، ۱۳۸۹).

۲.۳. مفاهیم کالبدی - محتوایی معماری مسجد

در قرن اول هجری، بخشه‌ای اصلی تشکیل‌دهنده یک مسجد عبارت بود از فضایی وسیع، محراب، منبر، حیاط‌های معمول که گاه با فضا‌سازی‌های زیبای داخلی همراه بودند. سازمان‌دهی مرکزی با میانسرا دارای یک، دو یا چهار ایوان و یک گنبد خانه مرکزی

در مجاورت آن از تحولات بنیادین الگوی اولیه مسجد در معماری ایرانی محسوب می‌شود. بسیاری از اندام‌های معماری در سنت مسجد سازی همانند گنبد و مناره، افزوده‌های دوره‌های بعد هستند که به سازمان و الگوی فضایی مساجد اولیه شاخص‌های هویت‌بخش، بخشیدند. نمادهای شکلی و تزئینات در دوره‌های مختلف نمود متفاوت داشتند. تزئینات و تناسبات مساجد در نظام اجتماعی دوره صفویه رو به شکوهمند شدن دارد و سپس در دوره قاجار از عظمت آن‌ها کاسته شده و در مقیاس محله و شهر نمودی ساده می‌یابند (پور جعفر و دیگران، ۱۳۹۳).

۲.۳.۱. خاستگاه معنایی عناصر کالبدی مسجد

بنای مسجد از نمونه‌های نخستین تاکنون، عناصر کالبدی بنیادینی را همراه دارد که بر مبنای ساختار معنایی اصیل در شرایط زمانی و مکانی مختلف به شکل‌های متنوع نمود ظاهری یافتند. در بررسی پدیدارشناسانه این عناصر می‌توان به مفاهیم ذیل اشاره کرد (جدول ۱):

جدول ۱. مفاهیم معنایی عناصر کالبدی مسجد (پور جعفر، ۱۳۹۰)

عناصر کالبدی	خاستگاه معنایی
ایوان ورودی	درگاه فراخواندن و دعوت به آمدن با جلوه بصری منقوش و الوان در ساختاری رفیع و استوار، ارتباط گذر شهری و بنای مسجد، فضای حضور، عبور، مکث، وصل کردن مقیاس شهری به مقیاس معماران، محل قرارگیری و نمود آن به طرزی نمادین بیانگر نحوه ارتباط مسجد با مردم است.
کتیبه	بیان نوشتاری آیات الهی در قاب نقوش الوان، ارتباط مستقیم با نیایشگران در تأکید مضامین الهی
ایوان‌ها	مکث و ثقل بصری، نظم آفرین، تعریف‌شده با اندازه، شکل و موقعیت خاص، رفیع، طاق در شکل متفاوت و قرارگرفته در محور تقارن صحن، ارتباط صحن و فضای درون شبستان، روایتی فرمی از معنایی مستتر در پس زمینه آن
گنبد	خاستگاه فرمی آن از هویت‌سازهای معماری ایرانی قبل از اسلام نشاءت می‌گیرد. بعد از اسلام نماد و پرداخت آن با تزئینات بسیار؛ از دید درون، وسعت بصری و معنایی متعالی روبه آسمان از دید بیرون، نشانه شکوه بصری نیایشگاه مسلمانان
محراب	گویی تمرکز و عطف به راستا و جهتی فردی الهی و از سوی به تعالی و اتصال آسمان و زمین فرورفته و به پیش کشنده، تمرکز دهنده
ساق، گریو	دیده شدن گنبد از دید انسانی، بالا بردن گنبد، جایگاه کتیبه و تزئینات، محلی برای ورود نور و روشنایی
شبستان	مکان نیایش، ادای فریضه نماز، تأمل و سیر انفسی نمازگزاران
مناره	در گذشته روشن دان و انتشار بانگ اذان به دوردست، امروز نمادین
صحن	میانسرا، فضای محصور و بدون پوشش، بر اساس هویت محیطی الگوی معماری، نقش تعیین‌کننده در سلسله مراتب فضای باز، نیمه‌باز و بسته

۲.۳.۲. تجانس کالبدی مسجد با محیط پیرامون

بررسی مساجد معاصر نشانگر تأثیر متقابل بین تصمیمات فردی و برداشت‌های عملی معماران در مناطق مختلف است به گفته اسماعیل سراج‌الدین، در بررسی معماری معاصر در مناطق مختلف حتماً باید محیط اطراف بنا را از لحاظ فیزیکی و بصری و همچنین شکل‌های انتخاب شده برای آن را در نظر گرفت (حسن الدین خان، ۱۳۷۶). نکته‌ای که در بازآموزی از مساجد گذشته برای ساخت مساجد جدید می‌توان استفاده نمود، مردمی بودن و ارتباط مسجد با بیرون از طریق باز کردن رواق‌ها و به طرف فضای بیرون مسجد است. توجه به این نکته در طراحی مساجد امروز به‌ویژه در ایران ضروری است. می‌توان با توجه به جانمایی مسجد و حجم‌هایی که اطراف آن است طراحی را به این سو سوق داد که آن مکان از فاصله دور با یک سردر ساده و یا با یک کتیبه به‌عنوان

مسجد شناخته شود و حجم و منظر شهری آن به عنوان عبادتگاه دیده شود. حال آنکه در بافت‌های شهری ناهنجار که حریم منظر و همسایگی مسجد رعایت نمی‌شود استفاده از نشانه گنبد و منار برای معرفی و تأثیر بر خاطره جمعی شهروندان اهمیت بسیار دارد (پور جعفر و دیگران، ۱۳۹۳).

۳. یافته‌ها و تحلیل آن‌ها

۳.۱. مسجد در دوران معاصر

امروزه در تمامی جهان، مساجد مسلمانان با کالبد و شکلی متفاوت با گذشته طراحی و ساخته می‌شوند. حضور کالبدی و تأثیرات معنوی این مساجد، در کنار مساجد سنتی شهر، تأمل و بازبینی عمیقی می‌طلبد تا مشخص شود چگونه شکل و کالبد جدید می‌تواند زمینه ساز رشد و تعالی انسان که هدف اصلی عبادت است، گردد. روند ساخت و توسعه مساجد در طول تاریخ همواره با نوعی تغییر و تداوم هم‌زمان همراه بوده است. این جریان معماری تا انتهای دوران صفوی با موفقیت ادامه پیدا کرد؛ اما به تدریج سنت تداوم خود را از دست داد و در نتیجه تغییرات نیز در معماری مساجد متوقف گشت و در بسیاری از مساجد جدید، فرم‌ها تقدس یافته و تکرار شده‌اند. از طرفی پی‌شرفت سریع علم و دانش در دنیای معاصر، تغییرات را در جامعه و به تبع آن در معماری غیرقابل اجتناب نموده و لذا تغییرات کالبدی برخی دیگر از مساجد معاصر با گسستگی از گذشته همراه شده است (حسین‌مردی و مروجی، ۱۳۸۶). امروزه شاهد نوآوری‌ها و خلاقیت‌های فضایی در شکل‌گیری مساجد معاصر هستیم.

۳.۲. الگوهای معماری مساجد معاصر

طراحی خلاقانه مسجد برای معماران کنونی با در نظر گرفتن توأمان ارزش‌های زیبایی شنا سانه جدید و ارزش‌های نمادین و فکری و مذهبی جامعه، دشواری‌ها و پیچیدگی‌های خاصی دارد. بخش عمده‌ای از این پیچیدگی به برداشت‌ها و تصاویر ذهنی مردم از مسجد و نیز اندیشه‌های مذهبی و سنت گرای موجود در میان اقشار مختلف جامعه برمی‌گردد. تفکر و ذهنیت غالبی که امروزه از مسجد در فضای فکری جامعه وجود دارد، لزوماً بنایی با گنبد و منار است. این تصویر ذهنی به یک‌باره و در شرایط حاضر ایجاد نشده است، بلکه طی قرن‌ها در ذهن مردم شکل گرفته و به‌آسانی نمی‌توان آن را تغییر داد یا از بین برد (حمزه نژاد و عربی، ۱۳۹۳).

۳.۲.۱. الگوهای معماری مساجد معاصر در ایران

در ایران از اوایل ۱۳۰۰ ه.ش، در پی تحولات سیاسی و اجتماعی کشور، توجه به مدرنیسم افزایش پیدا کرد و این گرایش به وسیله برخی از معماران ایرانی که در اروپا تحصیل کرده بودند در طراحی ساختمان‌ها، گسترش یافت. به‌گونه‌ای که از دهه سوم قرن چهاردهم شمسی دو گرایش اصلی و عمده، مدرنیسم و سنت‌گرایی و چند گرایش فرعی در معماری ایرانی شکل گرفت. با وقوع انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ ه.ش و تحولات گسترده سیاسی اجتماعی ناشی از آن، گسستگی میان روند معماری پیش و پس از انقلاب حادث شد. ظهور دیدگاه‌های جدید که از آرمانه‌ای فرهنگی، ملی و دینی نشأت گرفته بودند از نخستین عواملی بودند که معماری و شهرسازی را متحول کردند. این باعث ظهور رویکرد دیگری در طراحی و ساخت مساجد شد که متعاقب آن آثار متفاوتی را در پی داشت. تلاش برای کسب "هویت اسلامی و ایرانی" از موضوعات مهم و کلیدی مباحث مربوط به معماری معاصر، در سال‌های انتهای پهلوی دوم و سال‌های پس از انقلاب محسوب می‌شود (ملایی، ۱۳۸۹). کوشش برای کسب هویت ایرانی اسلامی به دو صورت در معماری مساجد پس از انقلاب تجلی یافته است:

ارتباط با گذشته: این گروه از بناها گاهی به‌نوعی تلاش گذشته‌گرایانه، البته نه به معنای منفی آن اقدام کرده‌اند و نتیجه کار به بناهایی منتهی شده که در آن‌ها صورت‌های مشهور معماری اسلامی و ایرانی استفاده شده است. به تعبیری "حفظ الگوی سنتی عناصر سازنده مسجد". وجه مشخص این رویکرد در طراحی است. (ملایی، ۱۳۸۹)

ارتباط با آینده: بسیاری از بناهای مربوط به معماری معاصر با تلاش در جهت استفاده از تکنولوژی روزآمد و دیگر تدابیر ممکن سعی کرده‌اند طرح خویش را تا اندازه‌های آینده‌گرایانه معرفی نمایند. نتیجه این رویکرد "نوآوری در طرح عناصر سازنده مسجد" است. تفاوت این دو گرایش در توجه به آینده به جای تلاش جهت ارتباط با عناصر آشنای معماری ایرانی اسلامی است. دسته‌بندی‌های مختلفی از سوی صاحب‌نظران و پژوهشگران در خصوص رویکردها و گرایش‌های موجود در معماری مساجد معاصر وجود دارد. به‌طور مثال اسماعیل سراج‌الدین در مقاله خود به‌عنوان دسته‌بندی رویکردهای تأثیرگذار در معماری معاصر کشورهای اسلامی، این رویکردها را به پنج دسته تقسیم می‌کند (مهدوی نژاد و دیگران، ۱۳۹۰):

۳.۲.۱.۱. رویکرد عامه‌پسند: رویکرد عامه‌پسند، رویکردی است که بر اساس روش‌های مردم عامه به وجود آمده است و در واقع رویکردی است که معماری بومی را به وجود می‌آورد به است. مسجد جامع یا ما و یا مسجد جامع نیومو نمونه‌هایی از این مساجد هستند. پیام این مساجد واضح و روشن است و به راحتی توسط جامعه از آن استفاده می‌کنند قابل درک است. این مساجد استادکارانی سنتی دارند که با تکیه بر تجربه خویش چنین مساجدی را ایجاد می‌کنند. چهار رویکرد دیگر، رویکردهایی هستند که توسط معماران به وجود آمده‌اند (حسینمردی و مروجی، ۱۳۸۶).

۳.۲.۱.۲. رویکرد سنت‌گرا: حسن فتحی، معمار مصری، یکی از این هنرمندان بود که در طول فعالیت حرفه‌ای خود، برای حفظ و احیای معماری سنتی و دوری از متعلقات مدرن کوشید. او خشت خام را برای شرایط اقلیمی کشورش به‌عنوان بهترین مصالح می‌دید. مسجد خشتی روستای نئو گورنا در مصر (۱۹۴۵_۱۹۴۸) و مسجد دارالسلام (۱۹۸۱). از طرح‌های شاخص به شمار می‌روند (حکیم، ۱۳۹۰).

رویکرد سنت‌گرا به‌وسیله معماران مانند حسن فتحی و رامسس ویسا واصف به وجود آمده است کتاب‌های فراوانی در شناخت موتیف‌های سنتی معماری دارند و تصمیم می‌گیرند در محدوده این موتیف‌ها به طراحی بپردازند. البته قصد آن‌ها تعالی بخشیدن به این زبان معماری با بهره گرفتن از استعداد هنری شان است. در واقع این معماری از زبان غنی معماری تاریخی و بومی استفاده می‌کند و کارهای خود را به‌گونه‌ای طراحی می‌کند که شامل قواعد، تکنیک‌ها و ملزومات آن معماری می‌شود. از نمونه‌های این رویکرد کشور ما می‌توان به مسجد دانشگاه تبریز، مسجد بلال حبشی، مصلی تهران، مسجد دانشگاه علم و صنعت و ... اشاره کرد (شکل ۱) (حسینمردی و مروجی، ۱۳۸۶).



شکل ۱. مسجد دانشگاه شریف، تهران، نمونه‌ای از مسجد سنت‌گرا

۳.۲.۱.۳. رویکرد مردم‌گرا: رویکرد مردم‌گرا آنچه مردم می‌پسندند را طراحی می‌کند، معماری که معمولاً از نظر کیفی متوسط به قلیم بتن است و صرفاً برای مسائل اقتصادی ساخته می‌شود (تفکر و علی‌آبادی، ۱۳۹۰).

۳،۱،۲،۴. رویکردهای تجددگرا:

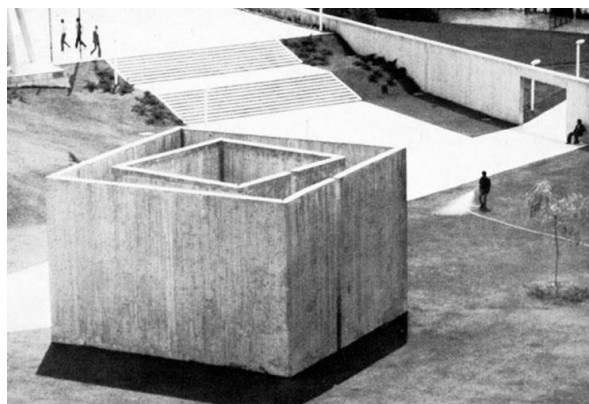
رویکرد نوگرا: در رویکرد نوگرایی قابل انطباق و رویکرد نوگرا تلاش در جهت طراحی برای زمان حال است. نوگرایی قابل انطباق تلاش می‌کند که زبان معماری گذشته را برای پاسخ دادن به نیازهای معاصر سازگار سازد. در این مساجد از برخی عناصر و فضاهای روابط مسجد اصیل به صورت دگرگون شده استفاده می‌شود و معمولاً برای این منظور از مواد و مصالح روش‌ها و سیستم‌های جدید استفاده می‌شود. از نمونه این مساجد می‌توان به مسجد الغدیر و مسجد امیر اشاره کرد (فلاح، ۱۳۸۴). این معماران در انتخاب مصالح، و سواست افراد سنت‌گرا را ندارند. هرچند به حفظ سنن معماری توجه دارند، ولی استفاده از بتن را به‌عنوان مصالح مدرن جایز دانسته‌اند (شکل ۲) (همان، ۱۳۹۰).

رویکرد فرا نوگرا: پس از سال ۱۹۶۰ صفحه‌های متعددی در معماری رواج پیدا کرد، آنچه تمام این سبک‌ها را به هم پیوند می‌زد، اعتقاد به پولاریسم بود. عموماً عصر فرا نوگرایی را از پیچیدگی، تنوع و تناقض می‌شمارند و یادآور می‌شوند که این عنصر شیوه‌های جدیدی از تفکر درباره خود و امکانات جدیدی برای همزیستی با دیگران ارائه می‌دهد. از همین رو فرا گرایی در معماری در پی تغییر بنیاد نوگرایی است از مهم‌ترین سرفصل‌های آن می‌توان به انسانی کردن محیط‌های اجتماعی اشاره کرد (بانی مسعود، ۱۳۸۸). سبک‌های اندیشه فرا نوگرایی محبوبیت بیشتری در میان معماران مسلمان و تأثیرات عمیق‌تری بر طراحی کالبدی مساجد معاصر داشته است (شکل ۳) (تفکر و علی‌آبادی، ۱۳۹۰).



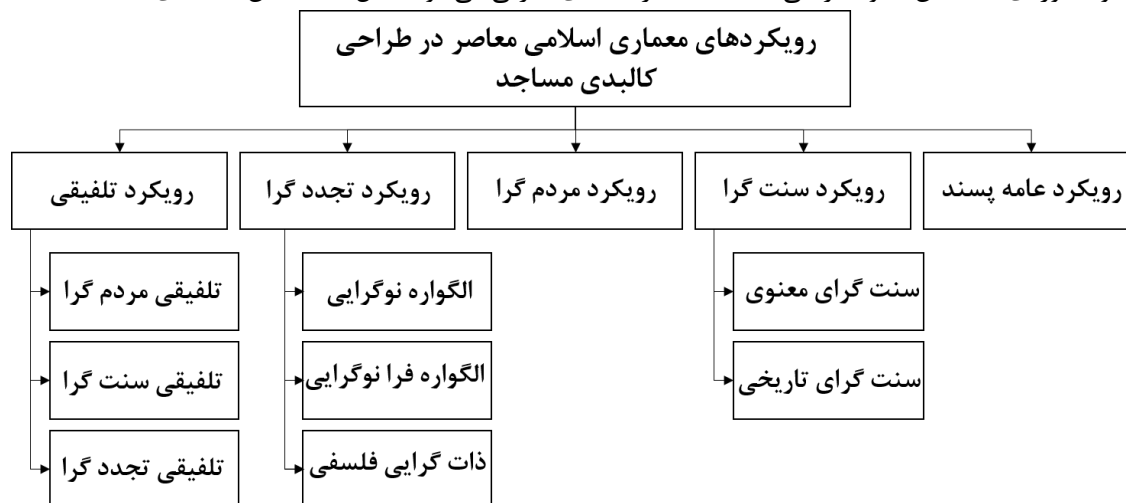
شکل ۲. مسجد الغدیر، تهران (مسجد نوگرا)؛ شکل ۳. مسجد خیابان ولیعصر، تهران (مسجد فرا نوگرا)

ذات‌گرایی: در ذات‌گرایی معاصر بیشتر به بحث این «این‌همانی» و «جهان‌های ممکن» پرداخته می‌شود. در ذات‌گرایی معاصر اشیایی وجود دارند که ذات دارند، ذات یک شی به چگونگی اشاره ما با آنشی، بیا به‌طور کلی به اینکه ما چگونه به آن می‌اندیشیم یا از آن سخن می‌گوییم بستگی ندارد. از این رو معماران به ویژگی‌های ذاتی سنت با زبان تجدد و نوگرایی اعتقاد دارند (شکل ۴).



شکل ۴. نمازخانه پارک لاله، تهران (ذات‌گرا)

از میان این پنج رویکرد مساجد معاصر، خطر نادیده گرفتن اصالت در مساجد نوگرا بیش از دیگر مساجد مشاهده می شود. جسارت و خلاقیتی که در مساجد نوگرایی معاصر وجود دارد، اگرچه ابعاد مثبتی دارد، اصالت این مساجد را از بعد دینی و تاریخی مورد سؤال قرار می دهد. لذا لازم است تا چگونگی طراحی و اصالت آن ها با نگاهی دقیق تر مورد بررسی قرار گیرد؛ بنابراین پیش از تحلیل نمودن موردی، ابتدا این شیوه طراحی مساجد معاصر تا حدی معرفی می شود (شکل ۵) (بمانیان، محمدی، ۱۳۹۳).



شکل ۵. رویکردهای معماری مساجد در دوره معاصر (تفکر و علی آبادی، ۱۳۹۰).

۳.۳. الگوهای طراحی مساجد

۳.۳.۱. اصول کالبدی و معنایی معماری مسجد از دیدگاه حکمت اسلامی

معماری مساجد به عنوان فضاهای عبادتگاهی مخصوص دین اسلام، مهم ترین نمود معماری اسلامی محسوب می شود که در پهنه گسترده سرزمین های اسلامی از تنوع و گوناگونی خاصی از نظر نحوه طراحی و چگونگی برخورد با اقلیم خاص آن مناطق برخوردار است. آیات قرآن، روایات معصومان (ع) و ویژگی های معماری چند نمونه تاریخی قابل استناد، همانند خانه کعبه و مسجد پیامبر، می توانند الگوی مناسبی برای طراحی مساجد امروز باشند. در مساجد اسلامی، نماز جماعت، اصلی ترین فعالیتی است که انجام می شود و ویژگی های خاص آن، از بعد نظری و کالبدی، جهت گیری خاصی به معماری آن می دهد. حکمت نماز و معانی ویژه ای که در مورد حضور خدا و حضور انسان در پیشگاه خداوند به همراه آن است، باعث به وجود آمدن نمادها و نشانه های خاص تداعی کننده ای این معانی غیرمادی می شود (Ardalan, 1983). از سوی دیگر، نحوه انجام این رفتار نیایشی با قوانین منحصر به فرد خود که در منابع دینی اسلام ذکر شده است، شکل کالبدی خاصی به معماری فضاها می بخشد.

بنابراین بر اساس حکمت اسلامی و با تکیه بر آیات و روایات و نیز نمونه های تاریخی قابل استناد، اصول کالبدی، معنایی و فرهنگی طراحی معماری مسجد را می توان در دو بعد تشخیص شهری و فضای عبادی درونی تقسیم بندی کرد. این اصول با توجه به مطالعه حمزه نژاد و عربی، ۱۳۹۳ در قالب جدول ۲ معرفی می گردند.

جدول ۲. اصول معماری مسجد از دیدگاه حکمت اسلامی (مأخذ: حمزه نژاد و عربی، ۱۳۹۳)

اصول معماری مسجد		مستند دینی (بعد اسلامی)	مستند تاریخی (بعد ایرانی)
اصول کالبدی	ساخت مسجد توسط معمار مسلمان	مساجد خدا را تنها کسی آباد می کند که ایمان به خدا و روز قیامت آورده و نماز را بر پا دارد و زکات را بپردازد و جز از خدا نترسد... (توبه، آیه ۱۸).	خانه کعبه، مسجد پیامبر و نیز مساجد تاریخی ایران توسط مسلمانان بنا شده است.
	جایگاه مسجد در قلب تپنده شهر	ضرورت قرارگیری فضای عبادتگاهی مسلمانان در کنار فضای کار و زندگی در حکمت اسلامی	وجود مساجد تاریخی همانند مسجد امام اصفهان، مسجد وکیل شیراز و ... در قلب بازار

شاخص بودن در عین سادگی	سفارش معصومان بر سادگی و وارستگی از مظاهر دنیوی. همانند خانه کعبه که در عین سادگی فرم به فضاهای اطراف خود قطبیت می‌بخشد.	مساجد تاریخی ایران در میان بافت شهری همواره سر و گردن بالاتر بوده و نقش شاخص داشته‌اند (نقره کار، ۱۳۷۸: ۲۲۹)
نوآوری	بازتاب صفات الهی خلاق بدیع، براء و مصور (نقره کار، ۱۳۷۸)	نوآوری و بداعت مساجد تاریخی ایران در هر عصر نسبت به اعصار قبل (افزودن گنبد، مناره و ...)
خوانایی	ضرورت خوانایی فضاهای عبادی و شناس بودن آن برای همه مسلمانان و امکان حضور آن‌ها	وجود گنبد و مناره به‌عنوان نماد مسجد در شهر موجب خوانایی آن در بین سایر عناصر شهری شده است.
عدم استفاده از نشانه‌های فرهنگ بیگانه	امام علی (ع) در کوفه مسجدی دید که دیوارهای آن کنگره دارد، فرمود: مانند عبادتگاه‌ها و مساجد یهود است. مساجد کنگره‌دار نباید ساخت، بلکه دیوار آن را هموار و صاف باید ساخت (شیخ صدوق، ۱۳۶۷: ۳۴۱).	مساجد ایرانی مساجد منحصر به فرد هستند که از بین سایر فضاهای شهری و بناهای دیگر ادیان به راحتی قابل شناسایی و ممتاز هستند.
عدالت در ارزش گذاری فضاها	امام علی (ع): عدالت، هر چیزی را در جای خود قرار می‌دهد (فیض الاسلام، ۱۳۷۲؛ نهج البلاغه، حکمت ۴۲۹).	در معماری مساجد تاریخی همه فرم‌ها و هندسه‌ها به‌طور مناسبی در جای خود به‌کاربرده شده‌اند.
اهمیت جهت قبله در هندسه فضا	امام علی (ع): از سنت رسول خدا (ص) است که در مسجد می‌نشینی روبه‌قبله بنشیننی (مجلسی، بحار الانوار، جلد ۸۳).	در مساجد تاریخی ایران همانند مسجد شیخ لطف‌الله و مسجد امام اصفهان، برای همسانی فضا با جهت قبله، تعبیرات خاص معماری صورت گرفته است.
اتصال صفوف	ضرورت اتصال صفوف و نیز اولویت صف اول نماز جماعت در احکام دین	در مساجد تاریخی ایران همانند مسجد امام اصفهان فضای گنبد خانه برای برقراری اتصال بین صفوف، با شبستان‌های اطراف خود ارتباط مستقیم دارد.
عدم تشخیص بازشوها و نور در فضای داخلی	تأکید بر حضور قلب و تمرکز حواس انسان در حین اقامه نماز در آیات و روایات مسلمین	شکل شبستان‌های مساجد تاریخی ایران بدون هیچ روزنی در فضای داخلی، نگاه انسان را به درون فضا هدایت می‌کند و فضا را برای تأمل و حضور قبل مناسب می‌سازد.
عدالت اجتماعی	توصیه‌های معصومان بر رعایت عدالت اجتماعی و یکسانی همگان در پیشگاه خداوند	خانه کعبه و مسجد پیامبر (ص) و نیز همه مساجد تاریخی ایران همیشه به روی همه مردم باز بوده و همگان در این مکان‌ها در پیشگاه خداوند یکسان‌اند.
ایجاد حریم بین درون و بیرون	اصالت معرفت نفس، تفکر و وارستگی از مظاهر مادی در همه نیایش‌های اسلامی	در مساجد تاریخی ایران همانند مسجد امام اصفهان ورود از فضای مادی بیرون به فضای مسجد، با طی سلسله‌مراتب اتفاق می‌افتد و این حریم قابل‌رؤیت است.
دعوت گری	ضرورت تبلیغ اسلام و نیز اولویت عبادات اجتماعی بر فردا	مناره‌های زوجی در طرفین ورودی مساجد و نیز ورودی‌های مرتفع (همانند مسجد جامع یزد)
سیر در انفس	اصالت معرفت نفس و تفکر در همه نیایش‌های اسلامی	هندسه مربع گنبد خانه و شبستان‌ها، حداقل جاذبه حرکتی و دعوت انسان به سکون و سیر در انفس است.
سیر از ظاهر به باطن	اصالت معراج و سیر معنوی به باطن عالم از طریق نیایش	فضای گنبد خانه مساجد تاریخی ایران همانند مسجد شیخ لطف‌الله، معبری از ظاهر حیات دنیا به باطن عالم آخرت است.
وحدت	اصل توحید و تجلی مفهوم وحدت الهی در همه هستی، در خانه کعبه و نیز به‌تبع آن در معماری مساجد	القای حس وحدت در شکل گنبد در مساجد تاریخی

۳،۳،۲. اصول فرهنگی و اجتماعی مسجد؛

مسجد در صدر اسلام به‌عنوان اولین و بااهمیت‌ترین نهاد اجتماعی دارای وظایف و کارکردهای چندی بود، به‌گونه‌ای که افزون بر مهم‌ترین کارکرد آن عبادت، فعالیت‌های آموزشی، نظامی و سیاسی نیز در آن جریان داشت. مساجد بزرگ بعدی به‌ویژه در سده‌های میانه، فعالیت‌های گسترده‌تری از فعالیت‌های غیرعبادی یافتند (هیلن براند ۱۳۸۰: ۴۲). مسجد نه‌تنها به‌عنوان جایگاه اصلی اجتماع مؤمنان برای برگزاری مراسم مورداستفاده بود، بلکه کانون معارف و احکام اسلامی، مرکز جهاد تبلیغاتی و ارشادی، قرارگاه سیاسی و اداره دولت نیز به شمار می‌رفت (زرگر و دیگران، ۱۳۸۶: ۱۴). همچنین فعالیت‌های آموزشی، خدمات اجتماعی، نظامی، قضایی و فرهنگی نیز در مساجد صورت می‌گرفت؛ که همه آن‌ها با الگوبرداری از مسجد نبی اکرم شکل گرفته‌اند. نحوه و حدود این فعالیت‌ها در فقه تبیین شده است؛ در اینجا مختصری از این کارکردها با توجه به پژوهش مهدوی نژاد و مشایخی، ۱۳۸۹ بیان می‌شود (شکل ۶).

۳،۳،۲،۱. آموزش در مسجد

در زمان ظهور اسلام در حجاز، جهل و نادانی در سراسر عربستان سایه گسترده بود و افراد باسواد انگشت‌شمار بودند. در چنین شرایطی دین اسلام با تبلیغ دانش و آگاهی و تشویق علم‌آموزی زمینه‌ای برای رشد متفکران ایجاد کرد و آغاز این جریان از زمان خود پیامبر - با احادیث معروف و فراوانی که ایشان درباره آموختن علم می‌فرمود - و در مسجد ایشان بود. به‌عنوان مثال، از صحابه پیامبر نقل است که پیامبر بین دو جمع در مسجد که یکی به عبادت و دیگری به آموزش می‌پرداختند، گروهی که به آموزش می‌پرداختند برگزیدند و به آن پیوستند (محمدی ری شهری، ۱۳۸۶: ۱۵۷). باید دانست که فعالیت‌های آموزشی در مسجد در آن روزگار تنها فراگیری قرآن و مسائل دینی نبود، بلکه جلسات در آن تشکیل می‌شد. شاعران سروده‌های خود را در مسجد در حضور پیامبر می‌خواندند (زرگر و دیگران، ۱۳۸۶: ۱۵) و یا از عبدالله بن عمر نقل است: پیامبر شب‌ها گاه تا دیروقت پیرامون تاریخ بنی اسرائیل برای ما سخن می‌گفت» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۶: ۱۶).

۳،۳،۲،۲. ارائه خدمات عمومی

در زمان پیامبر بسیاری از مسائل سیاسی و اجتماعی در مسجد مدینه مورد بحث و گفتگو قرار می‌گرفت. چنانکه پس از وقوع حوادث مهم اجتماعی مانند جنگ‌ها پیامبر در مسجد حضور می‌یافت و مردم را از وقایع پیش‌آمده مطلع می‌کرد. چنانکه پیامبر (ص) فرمودند: «هر سخنی در مسجد بیهوده است، جز قرائت قرآن و ذکر خداوند و از خیر پرسیدن یا خیر رساندن» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۶: ۱۰۵).

تبلیغ اسلام و بیعت قبایل با پیامبر در مسجد شکل می‌گرفت. مجرمان و اسیران به مسجد آورده می‌شدند تا درباره آن‌ها تصمیم گرفته شود. به تهمت‌ها و آگاهی از جرم نیز در مسجد رسیدگی می‌شد. در کل مسجد کالبد بروز و هدایت افکار عمومی بود؛ اگرچه در گذر ایام به تدریج این نگاه کم‌رنگ شد. از طرف دیگر بسیاری از خدمات اجتماعی نیز در مسجد شکل می‌گرفت. نخستین بیمارستان در اسلام خیمه‌ای بود که پیامبر در مسجد مدینه بر پا کرد.

۳،۳،۲،۳. دفاع و بسیج عمومی

"در بسیاری از غزوات نقطه آغاز حرکت سپاه اسلام مسجد بوده است" زرگر و دیگران، ۱۳۸۶: ۲۰). در جنگ‌های متعدد صدر اسلام، مبدأ شکل‌گیری حرکت در بسیاری از موارد، مسجد بوده است. مثلاً پیش از جنگ خندق پیامبر در مسجد با صحابه و عموم مردم مشورت کردند و علی (ع) پیش از جنگ‌ها در خطبه‌های پس از نماز مردم را به جنگ با دشمن فرامی‌خواندند.

۳،۳،۲،۴. مشورت و قضاوت

"در اصل رسم برای قضا این بوده است که در مسجد بنشینند و به ستونی تکیه بزنند" (هیلن براند، ۱۳۸۰: ۶۱). ولی این کارکرد مسجد نیز با تشکیل دادگاه‌های رسمی در جامعه کمرنگ و نهایتاً منتفی شد. همچنین در روایات متعدد، پیامبر خدا از اجرای قضا و حد در مساجد نهی فرمود؛ و نیز فرمودند: «کیفرها در میان مساجد اجرا نمی‌شوند» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۶: ۱۷۵).

۳،۳،۲،۵. کانون‌های فرهنگی و اجتماعی

مساجد همواره محل تشکیل کانون‌ها و انجمن‌های فرهنگی با موضوعات متنوع بوده‌اند. علاوه بر مسجد پیامبر که تقریباً تمام تعالیم فرهنگ‌ساز اسلام توسط پیامبر در آن به مردم انتقال می‌یافت، در طول تاریخ و هم‌اکنون نیز کانون‌های غیررسمی و گاه رسمی از حضور تجمعات در مسجد، ایجاد می‌شوند. بسیج و تشکل‌های مستقل مردمی یا به‌عبارت‌دیگر سازمان‌های مردم‌نهاد (سمن‌ها) نیز در فضای مسجد و یا در کنار آن به این فعالیت‌ها می‌پردازند. از وعظ و خطبه‌های پس از نماز در مسجد تا کانون‌هایی که در حیاط یا جنب مسجد اختصاصاً جهت فعالیت‌های فرهنگی تشکیل می‌شوند، همگی جزئی از وظیفه فرهنگ‌سازی مسجد در جامعه را تشکیل می‌دهند؛ و این مسئله آن‌چنان باروح اسلام و مسجد آمیخته است که آن جزء مهمی از سنت اسلامی دانسته می‌شود.

۳،۳،۲،۶. جشن‌ها و مناسبت‌های عمومی

در زمان نبی اکرم بیشتر مراسم عمومی، در مسجد که مهم‌ترین پایگاه اجتماعی مدینه بود برگزار می‌شد. پس از آن نیز پیامبر جشن‌ها و شوراها را در مورد مسائل گوناگون اجتماعی در مسجد برگزار می‌کرد. عقد نکاح جوانان در مسجد صورت می‌گرفت و آشتی بین مردم و قبایل در مسجد برقرار بود و این سنت در طول تاریخ در مساجد مرسوم بود. در ایران نیز بسیاری از جشن‌ها و مراسم عمومی همچون نوروز از دیرباز در مساجد مخصوصاً مساجد جامع و اماکن متبرک برگزار می‌شد.

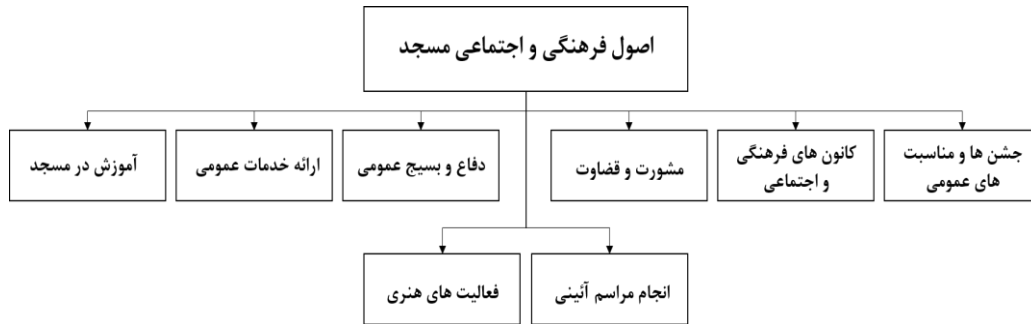
۳،۳،۲،۷. فعالیت‌های هنری

توجه اسلام به زیبایی و لطافت‌های هنری باعث شد، هنرمندان سرزمین‌های فتح‌شده توسط اسلام به پیشرفت‌های قابل‌توجهی در هنر دست یابند. هنر این صنعتگران باهم پیوند خورد و زیر فرمان اسلام مبدل به شیوه‌هایی شد که امروزه به نام هنر اسلامی شناخته می‌شود (پرایس، ۱۳۵۴: ۹). با این روند، اگرچه بنیان مساجد خود به یک اثر هنری تبدیل شد؛ ولی درعین‌حال، مسجد به‌عنوان محل تولید و عرضه مهم‌ترین آثار هنری مسلمانان، خود به کارگاهی بزرگ برای آموزش و رشد هنری و نمایشگاهی از تنوع کار هنرمندان مسلمان نیز تبدیل‌شده بود.

روند عرضه آثار هنری در مسجد، نه‌فقط در معماری و تزئینات مسجد، بلکه در هنرهای دراماتیک نیز دامنه داشت. به‌عنوان‌مثال نقل است که پیامبر اکرم در مسجد خود نشسته بود که یکی از یاران به حضور ایشان آمد و اشعاری را خواند پیامبر خدا این ابیات را نیکو شمرد و فرمود: «همانا برخی بیان‌ها افسون‌اند و برخی شعرها حکمت» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۶: ۱۶۱).

۳،۳،۲،۸. انجام مراسم آئینی

نمایش‌های سنتی و معمولاً مذهبی چون تعزیه در صحن مساجد در پیروی از حضرت زینب (س) و نقل حوادث عاشورا جریان داشته است و بنا بر تعالیم شیعی نه‌تنها منعی برای آن وجود نداشته بلکه آن را نوعی عبادت نیز محسوب می‌کرده‌اند. هنوز هم در صحن مساجد و یا تکایا در شهرهای سنتی این مراسم برگزار می‌شود.



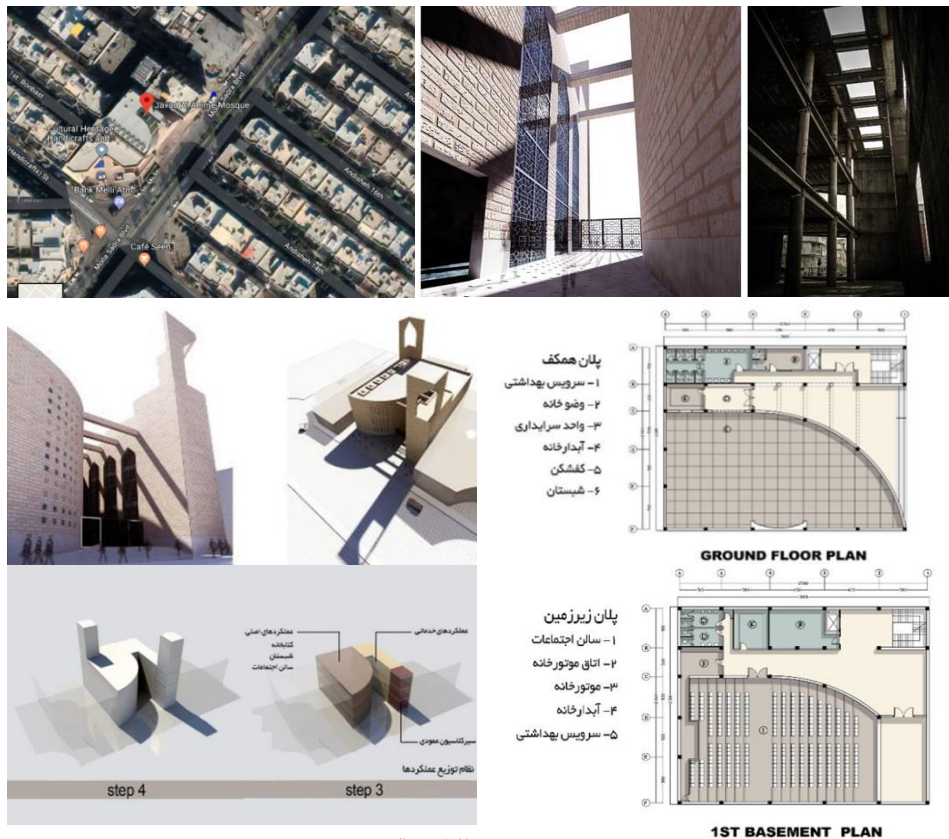
شکل ۶. اصول فرهنگی - اجتماعی مساجد اسلامی (مأخذ: مهدوی نژاد و مشایخی، ۱۳۸۹)

۴. معرفی نمونه‌ها

در ادامه جهت بررسی تطابق مساجد معاصر شهر قزوین با الگوهای کالبدی، معنایی و فرهنگی مساجد اسلامی، به صورت نمونه‌گیری تصادفی تعدادی از مساجد معاصر شهر قزوین انتخاب و با توجه به معیارهای به‌دست‌آمده مورد بررسی قرار می‌گیرند.

۴.۱. مسجد جوادالامه

مسجد جوادالامه (ع): فاز اول این مسجد شامل شبستان آن است که افتتاح شد. این مسجد توسط مهندسین مشاور پارت ستاوند بنا طراحی شده است؛ و همچنین مسجد در ۳۰۰۰ مترمربع زیربنا و در ۴ طبقه ساخته شده است و هزینه آن را خیران و اهالی این منطقه پرداخت کرده‌اند. این مسجد شامل فضای کتابخانه و آمفی‌تئاتر نیز هست که تا سال آینده تمامی مراحل ساخت آن تکمیل می‌شود. سازه اجرا شده از نوع بتنی و نمای آجری می‌باشد (شکل ۷).



شکل ۷. مسجد جوادالامه، قزوین

۴،۲. مسجد فاطمه الزهرا (ع):

ساخت مسجد استانداردهای خاص خودش را دارد که این اصول و استانداردها از کانون توجه خارج شده است. هم‌جواری مسجد فاطمه الزهرا (س) با تالار برلیان در خیابان پونک از نقدهایی است که وارد است. هرچند که از نظر شرعی این هم‌جواری مشکلی ندارد، اما نباید شادی‌های مفرط برخی شهروندان حرمت مسجد را خدشه‌دار کند. حجت‌الاسلام اوتارخانی تصریح کرد: معماری مسجد جامع محمدیه به‌گونه‌ای است که در ورودی آن به سمت قبله باز می‌شود و مسجد شهرک مهرگان دارای معماری اشتباه است و خارج از حساسیت، طراحی شده. درحالی‌که اگر قرار بود در آن مکان مجتمع تجاری بسازند، سعی می‌شد با دقت هرچه تمام تر از امکانات زمین استفاده شود. وی افزود: تجاری‌سازی، بیش از ساخت مساجد، در اولویت‌های توسعه شهری قرار گرفته است. معماری مساجد باید به‌گونه‌ای باشد که در آن فضاهایی برای کتابخانه، خادم و عالم اختصاص پیدا کند که متأسفانه معماری ساخت مسجد در شهر به یک سالن نمازگزار، سرویس بهداشتی و وضوخانه ختم شده است (شکل ۸).



شکل ۸. مسجد فاطمه الزهرا، قزوین

۴،۳. مسجد امام رضا (ع) دانشگاه آزاد قزوین

طراحی و ساخت مسجد امام رضا (ع) دانشگاه آزاد قزوین از سال آغاز و بزرگ‌ترین مسجد دانشگاهی ایران باهدف جمع‌آوری فعالیت‌های فرهنگی و مذهبی با مساحت کل ۳۸۰۰ مترمربع در سال ۱۳۸۸ گشایش یافت. این مسجد که نمونه‌ای از تلفیق معماری مدرن و مذهبی ایرانی است از دو فضای جانبی و یک شبستان تشکیل شده است. یکی از نکات بسیار مهم در طراحی این مسجد، توجه به جدایی و تمایز فضای مقدس مسجد از فضاهای خدماتی، بهداشتی و اداری جانبی آن است؛ زیرا ترکیب و آمیزش فضاهای خدماتی و بهداشتی با فضاهای اصلی مسجد که از دوره صفویه در ایران آغاز شد، نتایج چندان مناسبی در طراحی مساجد و الگوهای رفتاری نسبت به آن نداشت، به همین سبب ضمن آن‌که به دلیل الزام‌های کارکردی و محیطی، این‌گونه از فضاها در کنار مسجد قرار گرفته‌اند، اما سعی شده به شکل‌های متفاوت از آن متمایز شوند. برای این منظور دو فضای خدماتی، بهداشتی و اداری واقع در دو سوی مسجد، متناسب با محتوای کارکردی آن‌ها به‌صورت فضاهایی مطبق و افقی، با زاویه‌ای حدوداً ۴۵ درجه نسبت به امتداد محور اصلی مسجد طراحی و ساخته شده‌اند و حتی محل اتصال بدنه و محور شرقی- غربی مسجد با این دو ساختمان در دو طرف به‌گونه‌ای غیر متجانس طراحی و ساخته شده است. فضای گنبدخانه به‌عنوان عالی‌ترین و مرتفع‌ترین فضای داخلی به صورت هم‌زمان به بخش مردانه و زنانه تعلق دارد و به‌عنوان عالی‌ترین قسمت مسجد در هر دو بخش مورد توجه قرار گرفته است.

ترکیب حجمی بیرونی به‌روشنی نمایانگر گنبد است، اما تلاش شده که ترکیب جدیدی از آن ارائه شود تا تعلق مسجد به زمان معاصر آشکارا نمایان باشد. همین نکته کمابیش در طراحی و ساخت مناره در نظر گرفته شده است. پلان مناره‌ها از حرکت یک مربع روی مرکز خود پدید آمده است. از روی هم قرار گرفتن دو مربع که قطرهای آن‌ها نسبت به هم ۴۵ درجه چرخیده‌اند و متناسب با نام منار سطوحی از آن در شب روشن می‌شوند تا به‌عنوان نشانه‌ای از یک مسجد یادآور مکان یک فضای دینی

با شند. در زمینه رعایت برخی از اصول طراحی معماری، می‌توان اصل ورود از سمت قبله را نام برد. در حقیقت کانسبت اصلی مسجد بر پایه عظمت، یکپارچگی و استواری فضای مسجد و تمایز فضای مردانه و زنانه به صورت قرار دادن فضای زنانه در نیم‌طبقه شبستان مورد توجه قرار گرفته است (شکل ۹).



شکل ۹. مسجد امام رضا (ع) دانشگاه آزاد اسلامی قزوین

۴،۴. مسجد امام حسن عسکری (ع)

ساخت این مسجد از دهه ۷۰ آغاز شده و همچنان ادامه دارد. در نگاه کلی مسجد از نوع سنت‌گرا به نظر می‌رسد هرچند که طراح تلاش نموده با استفاده از مصالح نوین و فرم‌های متفاوت آن را با معماری دوره حاضر همخوان کند ولی همچنان دید سنتی عناصر کالبدی آن کاملاً مشخص می‌باشد (شکل ۱۰).



شکل ۱۰. مسجد امام حسن عسکری (ع)، قزوین

جدول ۳. مشخصات مساجد نمونه مورد مطالعه

سال	نام مسجد	گونه مسجد	مکان	طبقات	متراژ	بافت	هم‌جواری	نوع مسجد
۱۳۹۶	مسجد فاطمه الزهرا (ع)	نوگرا	تقاطع بلوار نخبگان و پیروزی	۲	۱۷۲۰	غیر مسکونی	کاربری نامرتبط	محلی دارای ۳ بر
۱۳۹۵	مسجد جوادالائمه (ع)	نوگرا	بلوار ماصدرا جنب اداره صنایع دستی	۴	۳۰۰۰	مسکونی	کاربری نامرتبط	محلی دارای ۱ بر
۱۳۹۶	مسجد امام حسن عسکری (ع)	سنت‌گرا	شهرک کوثر- فلکه دوم	۱	۲۶۴۰	غیر مسکونی	کاربری نامرتبط	محلی دارای ۴ بر
۱۳۸۸	مسجد امام رضا (ع)	نوگرا	دانشگاه آزاد اسلامی قزوین	۱	۳۸۰۰	غیر مسکونی	کاربری نامرتبط	محلی دارای ۴ بر

جدول ۴. بررسی اجزای کالبدی مساجد نمونه مورد مطالعه

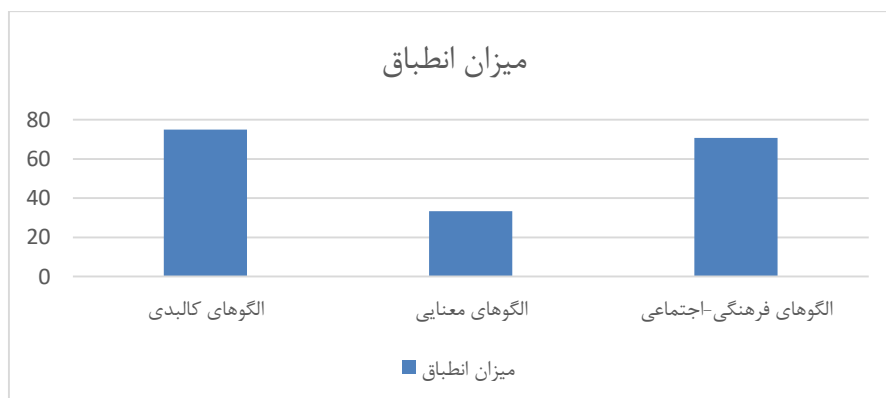
محراب	مناره	گنبد		اجزای نمادین نام مسجد
		نمای داخلی	نمای خارجی	
				مسجد فاطمه الزهرا (ع)
				مسجد جوادلایمه (ع)
-				مسجد امام حسن عسکری (ع)
				مسجد امام رضا (ع)

بررسی نمونه‌های مورد مطالعه نشان می‌دهد که اکثر آن‌ها طبق تقسیم‌بندی‌های الگوهای طراحی مساجد معاصر، جز مساجد و نوگرا بوده و معماران در طراحی آن‌ها تلاش کرده‌اند که عناصر مساجد سنتی را با استفاده از مصالح و تکنیک‌های جدید ساخت، به گونه‌ای نو، معاصر سازی کنند به طوری که ارتباط آن‌ها با نمونه‌های سنتی قابل تشخیص می‌باشد. در ادامه به بررسی الگوهای طراحی مساجد بر اساس حکمت اسلامی و نمونه‌های ارزشمند تاریخی در سه بعد کالبدی، معنایی و فرهنگی اجتماعی می‌پردازیم (جدول ۵).

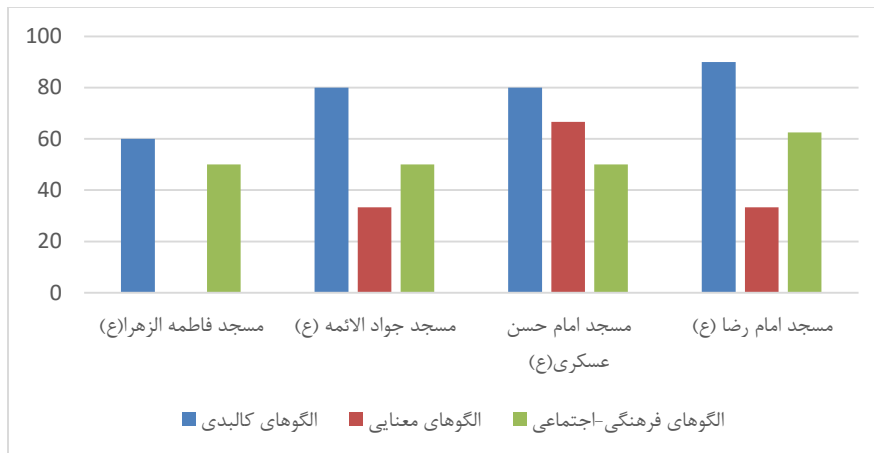
جدول ۵. بررسی میزان تطبیق مساجد نمونه مورد مطالعه با الگوهای طراحی

الگوها	معیارها	مسجد فاطمه الزهرا (ع)	مسجد جوادلایمه (ع)	مسجد امام حسن عسکری (ع)	مسجد امام رضا (ع)	جمع هر الگو (درصد)
الگوهای کالبدی	ساخت مسجد توسط معمار مسلمان	+	+	+	+	۷۵
	جایگاه مسجد در قلب تپنده شهر	+	-	+	-	
	شاخص بودن در عین سادگی	-	+	+	+	
	نوآوری	+	+	-	+	
	خوانایی	-	+	-	+	

	۴	+	+	+	+	عدم استفاده از نشانه‌های فرهنگ بیگانه	
	۳	+	+	+	-	عدالت در ارزش‌گذاری فضاها	
	۴	+	+	+	+	اهمیت جهت قبله در هندسه فضا	
	۴	+	+	+	+	اتصال صفوف	
	۲	+	+	-	-	عدم تشخیص بازشوها و نور در فضای داخلی	
	-	۹	۸	۸	۶	مجموع هر نمونه	
۳۳/۳۳	۱	-	+	-	-	عدالت اجتماعی	الگوهای معنایی
	۲	+	-	+	-	ایجاد حریم بین درون و بیرون	
	۲	-	+	+	-	دعوت‌گری	
	۱	-	+	-	-	سیر در انفس	
	۰	-	-	-	-	سیر از ظاهر به باطن	
	۲	+	+	-	-	وحدت	
	-	۲	۴	۲	۰	مجموع هر نمونه	
۷۰/۸۳	۲	+	+	-	-	آموزش در مسجد	الگوهای فرهنگی-اجتماعی
	۱	-	-	-	+	ارائه خدمات عمومی	
	۰	-	-	-	-	دفاع و بسیج عمومی	
	۰	-	-	-	-	مشورت و قضاوت	
	۳	+	-	+	+	فعالیت‌های هنری	
	۴	+	+	+	+	انجام مراسم آئینی	
	۳	+	+	+	-	کانون‌های فرهنگی و اجتماعی	
	۴	+	+	+	+	جشن‌ها و مناسبت‌های عمومی	
	-	۵	۴	۴	۴	مجموع هر نمونه	



نمودار ۱. بررسی وضعیت رعایت الگوهای طراحی در نمونه‌های مورد مطالعه



نمودار ۲. بررسی وضعیت رعایت الگوهای طراحی در نمونه‌های مورد مطالعه

نتیجه‌گیری

مسجد از جمله کاربری‌های شهری در معماری تاریخی ایران می‌باشد که به‌طور پیوسته و در طول دوره‌های تاریخی، توجه ویژه‌ای برای ساخت و معماری آن وجود داشته است. مسجد بنایی است که در ماهیت خود، فطرت خدایی انسان را بیدار کرده و انسان را به خشوع و خضوع در خود فرامی‌خواند.

در دوره معاصر با توجه به مقتضیات آن شاهد جلوه‌های گوناگونی از ساخت مساجد هستیم که تأثیر دگرگونی‌های ناشی از پیشرفت تکنولوژی و شیوه‌های ساخت و همچنین مسائل اجتماعی و فرهنگی در آن اجتناب‌ناپذیر می‌باشد. اما نیاز است که این دگرگونی‌ها در به‌گونه‌ای در نظر گرفته شود که با کاربرد و شکل مساجد معاصر باعث تغییر در نگرش به ارزش‌های انسانی نسبت به مساجد نگردد.

بررسی مساجد معاصر شهر قزوین مشخص کرد که معماران علی‌رغم استفاده از تکنیک‌ها و مصالح نوین ساخت، همچنان نسبت به اصول و عناصر مساجد تاریخی پایبند می‌باشند. بدین جهت برای بررسی مساجد معاصر شاخص شهر قزوین، ابتدا معیارهای بررسی این مساجد با توجه به ادبیات تحقیق در خصوص حکمت اسلامی و نمونه‌های ارزشمند تاریخی مساجد ایرانی-اسلامی در سه بعد کالبدی، معنایی و فرهنگی-اجتماعی معرفی گردید و در مرحله بعد با انتخاب نمونه‌هایی از مساجد شاخص معاصر شهر قزوین، این معیارها در نمونه‌ها مورد ارزیابی قرار گرفت.

نتایج مشخص کرد که در اکثر نمونه‌ها الگویی مساجد نوگرا مورد توجه بوده است. همچنین با بررسی ادبیات مربوط به موضوع، الگوهای طراحی مساجد معاصر در سه معیار و ۲۴ زیر معیار معرفی شد.

طبق جدول ۵ الگوهای کالبدی نسبت به الگوهای دیگر بیشتر در نمونه‌های مورد مطالعه رعایت شده بودند. در این میان معیارهایی مانند ساخت مسجد توسط معمار مسلمان، شاخص بودن در عین سادگی، عدم استفاده از نشانه‌های فرهنگ بیگانه، اهمیت جهت قبله در هندسه فضا و اتصال صفوف، بیشترین امتیاز را به خود اختصاص دادند.

در خصوص الگوهای معنایی به نظر می‌رسد معماران علی‌رغم توجه به این معیارها نتوانسته‌اند در عمل به این مفاهیم بپردازند که می‌توان علت آن را تفکر غالب بر معماری دوره معاصر دانست. همچنین در خصوص الگوهای فرهنگی-اجتماعی، با توجه به تغییر سبک زندگی و همچنین سیستم نوین مدیریت شهری و بوروکراسی اداری، بسیاری از فعالیت‌هایی که قبلاً مساجد به‌عنوان پایگاه انجام آن‌ها بودند امروزه به‌صورت محدود انجام می‌شوند.

۱. ابوذری، م. (۱۳۸۰) آشنایی با میراث فرهنگی هنری ایران، تهران، سازمان پژوهش فرهنگی.
۲. بانی مسعود، امیر، (۱۳۸۸). پست مدرنیته و معماری؛ بررسی جریان های فکری معماری معاصر غرب. تهران: نشر خاک.
۳. بمانیان، محمدرضا و محمدی، سحر، (۱۳۹۳). بررسی جایگاه گنبد در الگوهای کالبدی مساجد معاصر. نشریه نقش جهان، سال ۴، شماره ۳، صص: ۷-۱۶.
۴. بهزادفر، مصطفی، (۱۳۷۶). معماری مسجد و نمای شهری: مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده، جلد دوم، اصفهان، دانشگاه هنر.
۵. پرایس، کریستین، (۱۳۵۶). تاریخ هنر اسلامی. ترجمه: مسعود رجب نیا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۶. پورجعفر، محمدرضا؛ مهدوی نژاد، محمدجواد و فلاح، حسین، (۱۳۹۳). باز شناسی مبانی طراحی مسجد در معماری معاصر ایران. همایش ملی معماری، عمران و توسعه نوین شهری، تبریز، کانون ملی انجمن های صنفی مهندسان معمار ایران، https://www.civilica.com/Paper-NSIA01-NSIA01_309.html
۷. پورجعفر، محمدرضا؛ لیلیان، محمدرضا و امیرخانی، آری، (۱۳۹۰). معماری مساجد مدرن و معاصر آسیا، اروپا، آمریکا، آفریقا و اقیانوسیه. چاپ دوم، تهران: نشر طحان.
۸. پیرنیا، محمد کریم (۱۳۸۳). سبک شناسی معماری ایرانی، تهران، نشر معمار.
۹. تفکر، م و علی آبادی، م، (۱۳۹۰). بررسی تاثیر اندیشه ها در طرح کالبدی مدرن مساجد جدید. کنفرانس معماری اسلامی و شهر نشینی.
۱۰. حداد، پیمان و فروتن، منوچهر، (۱۳۹۵). بررسی تطبیقی کاربری عناصر معماری سنتی در مساجد معاصر ایران و ترکیه: نمونه موردی، مسجد جامع شهرک غرب و مسجد شاکرین، کنفرانس بین المللی عمران، معماری و منظر شهری، ترکیه - دانشگاه استانبول، دبیرخانه دائمی همایش، دانشگاه استانبول، https://www.civilica.com/Paper-ICCACS01-ICCACS01_127.html
۱۱. حسن الدین خان، (۱۳۷۶). مساجد معاصر، ترجمه: فرزاد سجودی، مجله هنر، شماره ۳۳.
۱۲. حسینمردی، حمید و مروجی، نرگس، (۱۳۸۶). نگاهی به مساجد معاصر جهان. فصلنامه آبادی، شماره ۵۴، صص: ۴۲-۵۹.
۱۳. حکیم، نگار، (۱۳۹۰). معماری مسجد، از قرن هفتم تا امروز. دو ماهنامه معمار، ۷۱.
۱۴. حمزه نژاد، مهدی و عربی، مائده، (۱۳۹۳). بررسی اصالت اسلامی ایرانی در مساجد نوگرای معاصر؛ مطالعه موردی: طرح مسجد چهارراه ولی عصر (عج) تهران، نشریه شهر ایرانی اسلامی، شماره ۱۵، صص: ۴۷-۶۱.
۱۵. ذکری، امیرحسین، (۱۳۸۰). سیر هنر در تاریخ (۱)، تهران، سازمان پژوهش فرهنگی.
۱۶. زرگر، اکبر و دیگران، (۱۳۸۶). راهنمای معماری مسجد، تهران: نشر دید.
۱۷. سامه، رضا، (۱۳۹۵). هیجستان شبستان، قزوین. قزوین: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی.
۱۸. شیخ صدوق، (۱۳۶۷). من لایحضره الفیقه، ترجمه: علی اکبر غفاری، ج اول، نشر صدوق، تهران.
۱۹. صارمی، حمیدرضا؛ خدابخشی، سحر و خلاق دوست، متین، (۱۳۹۵). بررسی تطبیقی جهت گیری شبستان در مساجد سنتی و معاصر. نشریه شهر ایرانی اسلامی، شماره ۲۴، صص: ۶۵-۸۴.
۲۰. فلاحت، محمد، (۱۳۸۴). نقش طرح کالبدی در حس مکان مسجد. نشریه هنرهای زیبا، دوره ۲۲، شماره ۴۶۸.
۲۱. فیض الاسلام اصفهانی، علی نقی، (۱۳۷۲). ترجمه نهج البلاغه، مرکز نشر آثار فیض الاسلام، قم.
۲۲. کامل نیا، ح، مهدوی نژاد، ج. ۱۳۹۱، آشنایی با معماری معاصر از شرق تا غرب، انتشارات موسسه علم معمار، تهران.
۲۳. کیای، مصطفی، (۱۳۷۸). هویت یگانه مسجد. مجموعه مقالات همایش معماری مسجد، گذشته، حال، آینده. چاپ اول، اصفهان: انتشارات دانشگاه هنر.
۲۴. مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی (بی تا)، بحار الانوار، جلد ۸۳.
۲۵. محمدی ری شهری، محمد، (۱۳۸۶). فرهنگنامه مسجد. ترجمه: مرتضی خوش نسب، قم: انتشارات دار الحدیث.
۲۶. ملایی، معصومه، (۱۳۸۹). بررسی کیفی نوآوری در طراحی عناصر سازنده مسجد الغدیر تهران. کتاب ماه هنر، ۱۴۹.

۲۷. مهدوی نژاد، محمد جواد و مشایخی، محمد، (۱۳۸۹)، بایسته های طراحی مسجد بر اساس کارکردهای فرهنگی-اجتماعی. نشریه آرمانشهر، شماره ۵، صص: ۶۵-۷۸.

۲۸. مهدوی نژاد، محمد جواد؛ مشایخی، محمد و بهرامی، منیره، (۱۳۹۳). الگوهای طراحی مسجد در معماری معاصر. نشریه پژوهش های معماری اسلامی، دوره ۲، شماره ۴، صص: ۱-۱۵.

۲۹. نقره کار، عبدالحمید، (۱۳۷۸). معماری مسجد از مفهوم تا کالبد، از گذشته، حال، آینده، ج دوم. انتشارات دانشگاه هنر.

۳۰. نقی زاده، محمد، (۱۳۷۶)، مسجد کالبد مسلط بر مجتمع اسلامی. مجموعه مقالات همایش معماری مسجد با گذشته، حال، آینده، جلد دوم.

۳۱. هیلن براند، رابرت، (۱۳۸۰). معماری اسلامی، ترجمه: باقر آیت الله زاده شیرازی، تهران: نشر روزنه.

32. Ardalan, Nader (1983), On Mosque Architecture In Architecture and Community, by Renata Holod and Darl Rastorfer, Aperture, New York.